

Guarani ymáme oĩva ñe'ẽ ha ko'agã ndojekuaavéiva jehapykuerereka ha jehai guarani ojepuruháicha ko'ágã¹

Análisis de expresiones en desuso del guaraní: su origen y evolución en el uso contemporáneo
Analysis of Guaraní expressions in disuse: their origin and evolution in contemporary use.

Zulma Ortíz

<https://orcid.org/0000-0002-4694-1709>

Instituto Superior Ateneo de Lengua y Cultura Guaraní, zulmaortiz1969@gmail.com

Recibido: 11/08/2023

Aprobado: 20/10/2023

Resumen

Este trabajo investiga la lengua guaraní desde su época más antigua. Existen muchas palabras o conceptos de los cuales se piensa que no existen en guaraní, y por esta razón se introducen muchas palabras del castellano, lo cual da la impresión de que el guaraní carece de los términos adecuados para ciertos usos. Además, hay numerosos libros que no se han utilizado para la enseñanza de la lengua guaraní, o al menos para el conocimiento de su historia. En estos libros se pueden encontrar términos que han ido cayendo en desuso y han sido sustituidos por términos del castellano, empobreciendo así la lengua. Es sabido que los guaraní no tenían tradición de escritura, por lo tanto, no es posible encontrar textos en guaraní de épocas prehispánicas. Solo después de la llegada de los españoles empezaron a aparecer materiales escritos sobre la lengua guaraní y los guaraní. Este trabajo se inició en el marco de la cátedra de Filología guaraní. A través de este estudio, se pueden descubrir términos en guaraní que son desconocidos para muchos, demostrando que los libros escritos por franciscanos y jesuitas contienen términos en guaraní que los hablantes contemporáneos desconocen, y que pueden ser descubiertos.

Palabras Claves: guaraní, palabra antigua, hablante, escrito

Ñemombyky

Ko tembiapo ohapykuerereka guarani ñe'ẽ imaitaveguivegua. Oĩ heta ñe'ẽ térã mba'e oje'éva ndaikatuíha oñembohéra ýrõ ndaheraihavoi guaraníme, upéicha rupi oñemoingetereirasa castellano pegua ñe'ẽ ha péicha imbovývaicha ohóvo ñe'ẽnguéra guaranítepegua. Oĩ heta aranduka araka'eve ndojepuruiva'ekue oñembo'e ha'gua guarani ñe'ẽ térã hembiasakuénte jepe ha ipypekuéra ojejuhukuaa heta ñe'ẽ okañyva'ekue ohóvo ndojepuruvéi ha oñembyengoviágui ñe'ẽ castellano peguare; péicha oñemomboriahu mbeguekatúpe guaraní Ojekuaaháicha, guaranikuéra ndohairiva'ekue, upévale ndaikatúí ojejuhu jehaipyrépe Españaguakuéra mboyve; ã ou ñepyrũ rire ikatu ojejuhu guarani ñe'ẽ ha guaranikuéra rehegua jehaipy. Ko tembikuareka heñói ojejapokuévo hai'ymakuaty rembiapo, kóva oipytyvõ heta ñe'ẽ ndojekuaaiva'ekue oĩvaha guaraníme ojejuhu ha'gua, ohechauka jeporeka rupi umi aranduka ohaiva'ekue franciscano ha jesuitakuéra oñongatuha guarani ñe'ẽ, guarani ñe'ẽharakuéra ndokuaaíva, ikatúva oñemyesakã, ojekuaauka ha ojepuru jey.

Ñe'ẽ ojepuruvéva: guarani, ñe'ẽ yma, ñe'ẽhára, jehaipy

¹ Trabajo presentado en el I Congreso Multidisciplinario de Investigación e Innovación, Universidad Nacional de Itapúa, Encarnación, Paraguay. 5 y 6 de octubre de 2022.

Datos De Contacto: Zulma Ortíz

Área del conocimiento: Humanidades

Tipo de Publicación: Artículo de Investigación

Correo de Correspondencia: zulmaortiz1969@gmail.com

Este es un artículo publicado en acceso abierto bajo una licencia Creative Commons CC-BY

Abstract

This work investigates the Guarani language from its earliest times. There are many words or concepts that are thought not to exist in Guarani, and for this reason many Spanish words are introduced, which gives the impression that Guarani lacks the appropriate terms for certain uses. In addition, there are numerous books that have not been used for the teaching of the Guarani language, or at least for the knowledge of its history. In these books one can find terms that have fallen into disuse and have been replaced by Spanish terms, thus impoverishing the language. It is known that the Guarani had no tradition of writing, so it is not possible to find texts in Guarani from pre-Hispanic times. Only after the arrival of the Spaniards did written materials on the Guarani language and the Guarani begin to appear. This work was initiated within the framework of the Chair of Guarani Philology. Through this study, it is possible to discover Guarani terms that are unknown to many, demonstrating that books written by Franciscans and Jesuits contain Guarani terms that contemporary speakers are unaware of, and that can be discovered.

Keywords: guarani, ancient word, speaker, writing

Introducción

Ojekuaaháicha ndaipóri ñe'ẽ arapyé ndoipurúiva ambue ñe'ẽgui ombohéra haña opáichagua ñe'ẽ, temimo'ã, tembiapo ha opa tekotevêva oje'e haña. Guaraníme oïke avei heta ñe'ẽ ndaha'éiva imba'etee.

Heta jey oñehendu oje'érõ guarani ñe'ẽ imboriahuha, upévare tekotevêha oipuru meme castellano-gui ikatu haña oñembohéra oje'eséva; ikatu ojehechauka ko temimo'ã nda'upeichaikatueteha, ogehapykuererekávo umi aranduka ojehaiva'ekue, pa'ikuéra, Franciscano ha Jesuita omoñepyrúva'ekue.

Péicha ojehechakuaa oïha heta jehaipyre ikatu haña ojejuhu ha oñeguenohêjey okañyhágui umi ñe'ẽ guaranimégua oñeimo'ãva ndaipoirivoi.

He'iháicha Bertoni (1940), Guarani ñe'ẽ oguereko peteĩ katu omopeteíva ichupe omombyky haña ohecharamokuaátava opa ava ohesa'yijóva terakuéra ha ñeimo'ã guaranimégua, ojekuaahápe guarani ñe'ẽ ndojehaíri hague oguerekoáicha ñe'ẽporãhaipyre ombohapéva arajere pukukue heta ñe'ẽ oguerekóva ñe'ẽ aty ikatu haña omombyky ha ombohéra temimo'ã andu'yva.

Péicha he'ive Bertoni (1940) Ome'ětama ojehechakuaa ramo pe kuaaty ha'etépe ñemombyky, ojegueroviasé'yháicha ha añetéva, hekoitépe oñemotenondeva'ekue guaranikuéra opa avakuéra yvy ape ariguágui. Tenonderáite oguahê hikúai ombohéra haña meña, ñemoñanga peteichagua, ha upeicharupi, ñemohenda ha'etépe ha kuaapygua rupi ka'avo ha mymbakuérape ñuarã, ñemohenda kóva oho hekoitépe kuaapy pyahu ojuhuva'ekue ha omoĩ ramoiténte, sa ro'y mbyte guive.

Guarani Ñe'ẽtekuaa (2020) ñe'ẽ ñemoñepyrúme imyakáhara he'í: Orep'y'a renyhẽngue reheve péina romboguejy tetâyguára renondépe ko Guarani Ñe'ẽtekuaa teete tenondeguáva. Péva omoĩ ha oguenohê Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavê, ha osê oko'i rupi hese ñane ñe'ẽ Rerekuarakuéra, ha ohechapaite porã rire tembiapokueita oïva, ohesa'yijóva ñane ñe'ẽ, yma Pa'i Montoya rembiapo guive ko'ágga ojejapóva peve. Umíva hína tapichakuéra ojesareko añeteva'ekue ñane ñe'ẽ rehe rembiapokueita, ha umíva apytépe nda'ipóri ipereríva.

Ko Ñe'ëtekuaa rehe oje'e ha'e ha teetéva omoĩ rupi imoĩhárã, léi remimoĩmby, ha ndaha'úi tenonderetéva oĩma rupi heta Ñe'ëtekuaa péva mboyve oguenohēva'ekue tapichakuéra ñane ñe'ë ohayhúva ha oipyguarava'ekue pypuku, ha ore romomba'eguasúva. Ndaha'úi avei ipyahúva ja'e haḡua, oĩma rupi hetaiterei tapicha oikuaámava kakuaa kuaa ipehēngue, tapicha iñarandúva ha oñemoarandúva ohóvo.

Avei omyesakã kóicha Guarani Ñe'ëtekuaa (2020), nokañyí orehegui ko Ñe'ëkuaa romohendávo, tekotevêha ojeporu umi ñe'ë pyahu kotypýpe ijapopyréva, oheróva tembikuaa vore, oikuaáma rupi umíva mitã pyahukuéra oñemoarandúva guaraníme. Roñeha'ã avei ani haḡua opía umi tembikuaa ymave guarégui, rojapyhy ijapyterekuete ha roñemboja pe ñe'ë ánga rehe, umi mba'e ha'e he'í poráitéva, ha'e ombojo'a ha ombojo'e kuaaitéva ha hemimombe'u katu rehe.

Oporomomandu'a jey Guarani Ñe'ëtekuaa (2020) ndahesarairiha avei ko guarani, opavaite ñe'ëicha, mayma tetãguára rembiporuha, retãpy tuichakue javeve hetaveha iporuhára; oimeha avei tekove arandu hayhuhára ha ojesarekóva hese apaichagua tetãme ko arapýpe. Upévare oñembojoapy ko Ñe'ëtekuaa rehe peteĩ, temimombe'upy ombyapu'áva ijehecha, herakuãveháicha, oñembohysýi ha oñemyesakã oipytyvõ haḡuáicha chupekuéra. Ha katu niko umi mba'e pyahu hera'yva guaraníme, oñembohéra ñe'ë pyahu rupive, ha upéva upéichatamantevoi nda'ipóri rupi ñe'ë oheróva yma guive. Ikatu haḡua ojekuaa mba'épa he'ise oñemoĩ, ijykére tembiecharã.

Jehupytyvoirã: Aguenohẽ ñe'ë oĩva kañymby arandukakuéra ojehai ypyva'ekue guaranímegui ha aikuaa ñe'ë guaranimegua oĩva ha opytava'ekue kañymby.

Taperekokuaaty/Materiales y Métodos

Tembikuaareka Guarani ñe'ë yma ha áḡa pevegua arandukakuérape. Avei haisyry ha ñomongeta ã mba'égui: Porandu tapicha oñemoaranduva'ekue mbo'ehararã guarani ha castellano-pe oikóva General ha Artigas-pe, ñomongeta karai ha kuñakarai jarýi hi'ary hetaitévava oikóva General Artigas ha ijerére ojehai haguã umi ñe'ë ikatúva há'ekuérantema oikuaa ko'áḡa.

Tembikuaareka Rapykuere /Resultados y Discusión

Ko'ápe ojehechauka tembiapokuéra ojehaiva'ekue guaraníme ijypy guive iñemboguapy kuatiáre pa'ikuéra Españagua reheae. Ojehai guarani aḡaguápe ñe'ënguéra ojekuaaháicha upe arapa'ũ oñembokuatiarõguare heko ambueteva'ekuegueteri ije'e, ijehai ha mba'ekuéra jehero jepeve. Ko tembiapópe ikatúta ojejuhu jehecharã ñe'ënguéra guaraníme umi arandukakuéra oñemboysýiva osẽhaguéicha ohóvo ary 1595 guive. Péicha:

Arte de la Gramática de la Lengua más hablada en la Costa de Brasil. Pa'i Joseph de Anchieta (1595)

Arte de la Gramática de la Lengua más hablada en la Costa de Brasil ombohéra José de Anchieta hembiapo ohaiva'ekue ary 1595-pe, ojehechaháicha ne'ĩrã uperõ ojekuaa ko ñe'ẽ rérante jepe ha ojehei portugués-pe. Ko aranduka ojepuru ko tembikuaarekápe jehaipyre itujavéramo ojejuhúva guaraníre, ndaha'etí ramo jepe ñe'ẽryru oguereko heta marandu oikuaaukava'erã guaranirehegua. Ko'ápe oñemboysýita ñe'ẽ ipype ojejuhukuaáva jehecharã ha ikatúva ombohétavejey guarani ága peve oñe'ẽva: Ava, Peteĩ, Mokõi, Mbohapy, Irundy, Hapi'áva: macho, Kuña, Túva, Tamói, Ta'ýra, Tajýra, Tyke'ýra, Tykéra: hermana mayor de mujer, Tatúva: suegro, Taicho, Tuvicha, Ty, Tyku, Tĩnga, Péu.

Catecismo guaraníme. Pa'i Luis de Bolaños (1607)

Jehaipyre itujavéva oĩva guarani ñe'ẽ ningo Doctrina Cristiana guaraníme pa'i Luis de Bolaños ohaiva'ekue. Ohesa'ỹijo ha omoĩ oñe'ẽ ha ojehaiháicha ko'ága mbo'ehára Kalofe ha hemimbo'ekuéra peteĩ mbo'esyrykatupegua mbo'erekokuaahára guarani ñe'ẽ ha rekópe, ary 2007-me. Ko tembiapo omoñepyrũkuri guarani ñe'ẽ hai'ymakuaaty (filología).

Tesoro de la Lengua Guarani. Ruiz de Montoya Antonio (1639)

Arte y Vocabulario de la Lengua Guarani. Pa'i Antonio Ruiz de Montoya (1640).

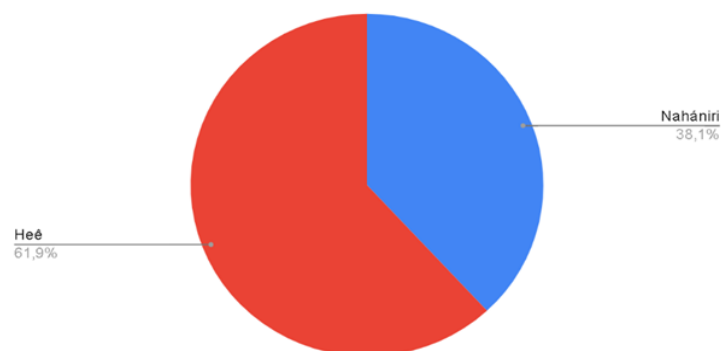

Figura 1. He'ívapa ndéve tera nde iunguérape mbo'eharakuéra ndaiporiha Guaraníme ñe'ẽ reporandúvarehe.

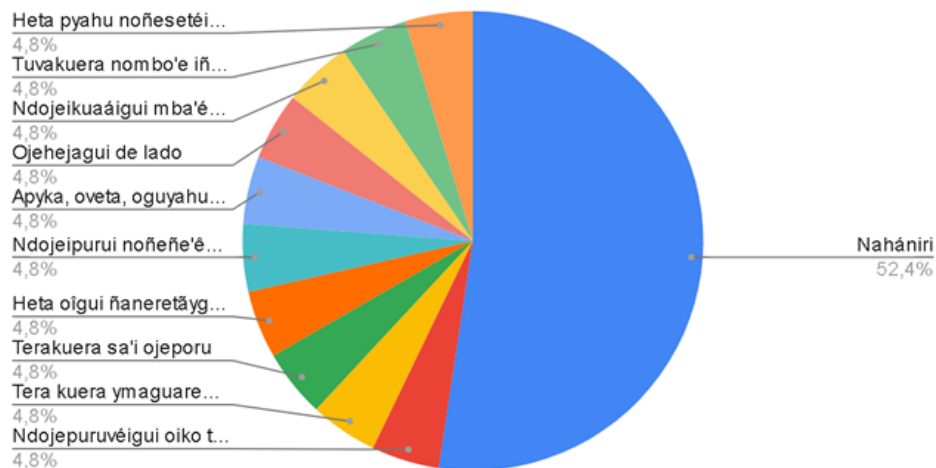

Figura 2. Reikuaápa mba'érepa heta ñe'ẽ opyta jepuru'yme. Reikuaáramo mba'érepa ndojepuruvéi heta ñe'ẽ guaranietépe.

Mohu'ã/Consideraciones finales

Ko tembikuaareka ojapyhy hupytyrãramo, ojekuaa rupi ñe'ẽ guaranimegua oikóva kañymby aranduka ymaguarépe ha avei ñe'ẽhára kuaapýpe, ikatuneha ojepuru meme jey. Kóva ndojoguerahakatúi umi karai oñeñomongeta hague ñe'ẽjovaképe. Peteĩva he'i oñeñe'ẽ memeha guaranietépe, sa'íha castellano-pegua ñe'ẽ oñemoingéva oñeñe'ẽvo guarani ko táva ha'e oikohápe. Ambue karai katu he'i ikatúva'erãha ojepurumemejey guaraniete oñeñemoĩ ramo peteĩ ñe'ẽme; upevére ohechakuaa ha'e, jopara jepuru imbareteterei jepéha guarani ñe'ẽharakuéra jepokuaápe.

Arandukakuéra ojehai ypyva'ekue guaranímegui oñeguenohẽ ñe'ẽ oĩva ñongatupy, heta tapicha guarani ñe'ẽhára ndoikuaáiva herakuénte jepe, ko tembiapo omboysýi techapyrãramo heta ipypekuéra ojejuhúva, oĩ ojepuru meméva gueteri ága peve ha oĩ avei ñe'ẽ ñambuetémava ha ndaipórika ñe'ẽhára pururãme. Ko tembiapo oikuaauka ñe'ẽ guaranímegua oĩva ha opytava'ekue kañymby, avei ojejukuaa ipype arandukakuéra oguerékóva ha ikatúva oipytyvõ ojekuaave, ombopyrysuve guarani ñe'ẽryrukuéra ha ñe'ẽnguéra jepuru.

Ojekuaaháicha, guarani ñe'ẽharakuéra ndohairiva'ekueha mamove, guarani ñemboguapy kuatiáre, oñepyry pa'íkuéra reheae, umíva oheja jeporekarã arandukakuéra, Europaguakuéra ou guive guarépemante ikatu ojejatypeka ñe'ẽnguéra ko'ágã ndojekuaáivare ha upéva oha'ã ohupyty ko tembikuaareka oipyguarávo umi jehaipy ñepyryrãite ombokuatiava'ekue franciscano ha jesuitakuéra, uperire ojejapova'ekue ha ojehaíva ojejúvo añaite peve.

Ikatu ojeikuaa ñe'ẽ ndojepuruvéiva guaraníme, ojejeporekávó guaraní ñe'ẽ yma ha aġagua ndojepuruvéivarehe, jehecharã ramo, ndaikatúi oike hetakuéreheve, oñemboysíi umi aranduka ojehaiva'ekue oñemboguapy ñepyrũ guive avañe'ẽ kuatiáre ko'ága ombohokoháicha Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ.

Ko tembikuaareka oikose pyendáramo ojepurumeme haġua ñe'ẽ oíva guaranietépe ha oñemyengoviántemava castellano-pegua térã ambuére, ha'ete ku upeichantevavoi guarani reko ha nahániri.

Avakuéra ombohovaiva'ekue porandueta apytépe heta he'íva oíha ñe'ẽ guaraníme ha opytáva ohóvo tesaráipe; ikatuneha ojepurumemevejey oimo'ã avei heta ã tapicha apytépe. Sa'imi he'íva ndaiporiha ñe'ẽ guaraníme oñembohéra haġua opa mba'e, umi oñeporanduva'ekue ichupekuéra apytépe.

Ojekuaa avei, oñemba'eporandúvo ha oñeñomongetakuévo umi tapicha ojeporavova'ekue ko tembikuaareka aporã mba'eichaitépa imbarete pe ñembojopara guarani castellano-re, kóva ojehechauka umi porandueta ñembohováipe, haimete oñemombyténte voi oiporavosevéva ñe'ẽ castellano ombohéra haġua oñeporandúva, jepénte oĩ guaranietepagua.

Ojehechakuaa avei jerovia tembiapo mbo'ehaopeguare ikatu haġua ojepuruve, ojepuru meme, ojegueroikevepotávo ñe'ẽnguéra guaranietepagua, upéicha avei ñe'ẽryru jepuru ojehechauka tape oipytyvõkua'áva ramo, ñe'ẽ jepuru porã ñemombareterã.

Referencias Bibliográficas

- Anchieta Joseph de 1595. Arte de la Gramática de la Lengua más hablada en la Costa de Brasil.*
- Bertoni Moisés S. (1940). Estructura, Fundamentos Gramaticales y Clasificación de la Lengua Guaraní. Tomo V. N° 1.*
- Ferreira Carlos ha hetave. (2007). Guarani Hai'yமாகুаты/Filología de la Lengua Guaraní.*
- Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ. (2020) Guarani Ñe'ẽtekuaa.*
- Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ. (2020). Guarani Paraguái Ñe'ẽryru.*
- De Guaranía, F. (2004). Guaranía Ñe'ẽrekokatu ha ñe'e morãngatu.*
- Guasch, A. (1944). El Idioma Guaraní.*
- Ruiz de Montoya, A. (1724). Arte de la Lengua Guaraní.*
- Ruiz de Montoya, A. (1876). Arte de la Lengua Guaraní o más bien Tupi.*
- Ruiz de Montoya, A. (1640). Arte y Vocabulario de la Lengua Guaraní.*
- Ruiz de Montoya, A. (1892). Restivo Paulo. Arte de la Lengua Guaraní.*
- Ruiz de Montoya, A. (1639). Tesoro de la Lengua Guaraní.*
- Ruiz de Montoya, A. (1876). Tesoro y Catecismo de la Lengua Guaraní.*
- Ruiz de Montoya A. (1722). Vocabulario de la Lengua Guaraní.*